

церковнопарафіяльних школах повинна бути спрямована на те, щоб усі діти в майбутньому були хорошими християнами, громадянами, хорошими чоловіками і жінками, добрими батьками своїх дітей.

Головне завдання школи полягало в тому, щоб виховати в учнів любов до Бога, до ближнього, ширість, повагу до батьків, любов до праці. Зрозуміло, що на той час церковнопарафіяльна школа не могла на належному рівні розв'язати освітню проблему у Подільській губернії. Так на 1891 рік на Поділлі існувало всього 460 церковнопарафіяльних шкіл та 728 шкіл грамоти⁶. Одночасно тут існувало три гімназії, одне реальне училище, одна жіноча гімназія, одна духовна семінарія, шість духовних училищ, три сільські двокласні училища, сім міських однокласних приходських училищ, три єврейські училища, 241 сільське однокласне училище⁷. Загальна кількість учнів у перерахованих вище навчальних закладах губернії у звітному році сягнула 70392 осіб (в тому числі учнів чоловічої статі 60728 і жіночої статі 9664) з них 40882 хлопчики і 4832 дівчинки навчались у церковнопарафіяльних і школах грамоти⁸.

Якщо в цілому співвіднести число учнів до кількості населення в Подільській губернії на 1891 рік, то один учень припадав на 37,8 людини від загальної кількості жителів губернії. В тому числі учнів-хлопчиків до населення чоловічої статі було 1:21,8 і дівчаток до жіночого населення 1:138,5¹⁰.

Таким чином, можна зробити висновок, що наприкінці XIX ст. грамотність населення залишалась низькою. В кінці XIX століття освічені подільці становили всього 15,53% (чол. 23,83%, жінки - 7,25%). Доступ до освіти мали передусім найбільш забезпечені мешканці. Кількість освічених становила: серед дворян і чиновників - 66,77%; служителів культури - 72,0%; міських станів - трохи більше 30,0%; сільських станів - 10,98%.

Основною освітою, яку здобували подільці, була початкова. На кінець XIX ст. її отримали 96,0% від усіх освічених¹¹.

Незважаючи на те, що значна частина духовних навчальних закладів знаходилась під впливом різних релігійних течій, всі вони тією чи іншою мірою сприяли поширенню освіти на Поділлі і утвердженню християнських цінностей серед населення. Але найбільшою заслугою духовенства було те, що своєю діяльністю воно заклало основи для становлення і розвитку релігійно-моральної педагогіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Драгоманов М.П. Педагогическое значение малорусского языка//Санкт-Петербургские ведомости. СПб. - 1866. - 8(20) апреля; 2. Кам'янець-Подільський міський державний архів (КПМДА). - Ф.315. - Оп. 1. - Спр. 4760. - Арк. 1-2; 3. Там само. - Ф. 288. - Оп. 1. Спр. 3667. - Арк. 129, 130; 4. Там само. - Арк. 46-51; 5. Подгурецкий И. Церковно-приходская школа в Подольи в прежнее и настоящее время (заметки учителя) // Подольские епархиальные ведомости. - 1894. - № 8. - С. 172; 6. Обзор Подольской губернии за 1891 г., К., 1892 - С. 125-137; 7. Там само. - С. 125; 8. Там само. С. 126; 9. Там само. Статистическая ведомость, - С. 127; 10. Там само. - С. 127; 11. Малий В.В. Етносоціальні процеси на Поділлі 1861-1814 рр.: / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Чернівці. 1997. - С. - 18.

/ П. Мельничук

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОУПРАВЛІННЯ НА ПОДІЛЛІ У XIX ст.

Історія самоврядування на Поділлі і зокрема на Вінниччині ще не стала предметом детального вивчення істориків та краєзнавців. Саме цим обумовлена актуальність даної проблеми. В той же час з цієї теми у ДАВО зберігається сьогодні приблизно понад 200 фондів дореволюційного періоду, які нараховують більше 25 тисяч справ.¹

Спробуємо охарактеризувати деякі фонди і документи. Найважливішими, на наш погляд, є фонди органів станового, земського і міського самоуправління. Зокрема це 5 фондів

повітових предводителів дворянства: Бершадський, Вінницький, Липовецький, Лігинський та Могилів-Подільський.² Введені вони були на Поділлі після приєднання Правобережної України до Росії в 1793 р., обиралися повітовими з'їздами дворянства, брали участь у керівництві місцевими державними установами. Діяльність повітових предводителів дворянства була спрямована на охорону станових привілеїв дворянства і зміцнення самодержавства. Були ліквідовані декретом ВЦВК від 10 листопада 1917 р.

У фондах розміщено обіжники Міністерства внутрішніх справ, подільського губернського та повітових предводителів дворянства про участь дворян у діяльності судової палати та окружних судів, покарання кріпаків, що виступали проти панщини (1860 р.), примусове стягнення недоїмок, побудову залізниць тощо. Знайдуть тут дослідники і відомості про селянські виступи та їх придушення військовою силою (1854 р.), матеріали про збір коштів на спорудження пам'ятників О. С. Пушкіну, М. І. Глінці, О. В. Суворову та ін. Викликає інтерес листування з подільським губернатором, подільською казенною палатою, подільським губернським предводителем дворянства про призначення дворян на державні посади, влаштування дворянських дітей до навчальних закладів, вибори до Державної думи (1906 р.).

Наступна група документів розміщена у 18 фондах міщанських управ Бердичівського, Вінницького та Липовецького повітів³ Обиралися ці управи на сходах міщанських іромад і затверджувались губернатором на підставі "Городового положення" від 16 червня 1870р., підпорядковувались міським думам, відповідали за стягнення місцевих податків з міщан. Управами керували найбільш заможні представники міщанства, які весь тягар податків і повинностей перекладали на міську бідноту. Скасовані декретом ВЦВК від 10 листопада 1917р.

У фондах знаходимо обіжники, розпорядження Подільського губернського правління, Вінницького повітового поліцейського управління про нагляд за міщанами (1881-1900 рр.), розпорядження Вінницької міщанської управи про стягнення грошових і натуральних податків, рішення міщанських сходів про стягнення податків, будівництво лікарень, будинків для людей похилого віку (1886-1899 рр.), розпорядження Вінницького міщанського старости про асигнування коштів на утримання в'язнів, міської пошти тощо.

Ще одна група архівних документів (6 фондів) висвітлює діяльність повітових земських управ: Брацлавської, Вінницької, Гайсинської, Літинської та ін.⁴ Створені вони були на Поділлі в 1911 р., діяли за "Положенням про губернські і повітові земські управи"(1890 р.) як виборні органи місцевого самоуправління, в компетенцію яких входило: будівництво шосейних доріг, мостів, утримання лікарень, шкіл, організація страхування майна, допомога потерпілим від стихійного лиха, піклування про розвиток місцевої промисловості, торгівлі, ремесел. Діяльність їх контролювалась губернатором. На Поділлі вони були ліквідовані в 1920 р. У фонді "Вінницька повітова земська управа" містяться документи за 1899-1910 рр. Тут зберігаються обіжники подільського губернатора, подільського губернського комісара про благоустрій містечок Подільської губернії, протоколи засідань, доповіді Вінницької повітової земської управи про будівництво Пироговської лікарні⁵, про стан народної освіти у Вінницькому повіті за 1904-1905 рр.⁶ та спорудження дерев'яного мосту через р. Південний Буг в м. Янові⁷. Цінним джерелом для дослідників є також фінансові звіти Вінницької повітової земської управи за 1916-1917 рр., матеріали про вибори повітових земських гласних, відомості про фабрики та заводи, населення, землю, ярмарки, ціни на продукти по Вінницькому повіту, дані про будівництво телефонної мережі, про відмову Вінницької земської управи брати участь у вшануванні пам'яті Т. Г. Шевченка та ін.⁸

У 5 фондах архіву відбито діяльність Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Літинського та Могилів-Подільського городових магістратів за 1791-1861 рр.⁹ Створені вони були на Поділлі в 1793 р. як органи міського самоуправління, виконували судові, адміністративно-поліцейські та податкові функції. З 1838 р. стають переважно судовими

Наукові записки

установами для купців, ремісників та міщан. Діяли до 1866 р. В фонді Брацлавського городского магістрату є документальні матеріали магістрату м. Брацлава за 1791-1792 рр. Названі фонди ілюструють накази, постанови, розпорядження подільського губернатора, губернського правління, казенної палати губернського магістрату про збір податків, рекрутські повинності, військові поселення, смугу осілості єврейського населення, ведення торгівлі. Є тут також протоколи засідань місцевих магістратів, кримінальні та цивільні справи.

Уяву про функціонування міських дум (Барської, Вінницької, Гайсинської, Літинської, Могилів-Подільської, Ольгопольської, Сальницької та Хмільницької*) можна скласти при дослідженні цієї ірупи архівних документів¹⁰. Виникли вони також в 1793 р. після приєднання Правобережної України до Росії як виборні органи міського самоврядування, компетенція яких обмежувалася справами міського комунального господарства, збиранням податків на утримання міської поліції, шкіл, лікарень та ін. Міські думи склалися з виборних гласних і міського голови. За "Городовим положенням" (1792 і 1870 рр.) право обирати до міських дум належало верхівці міської буржуазії. Міська біднота була позбавлена виборчих прав. Діяльність міських дум контролювалась губернатором, який мав право скасовувати їхні постанови. На Поділлі міські думи проіснували до 1920 р.

В цих документах містяться протоколи засідань та рішення міських дум, що характеризують їх діяльність, боротьбу політичних фракцій в них, відомості про розпуск дум в зв'язку з проголошенням влади Рад (1918 р.), про міський бюджет, продаж і оренду ділянок землі, нагляд за торгівлею, збиранням податків і штрафів, про заходи боротьби з епідеміями та стихійним лихом, утримання військових частин та поліції.

В протоколах Вінницької міської думи (Ф. 262) за 1889 р. відображена діяльність М. М. Коцюбинського як гласного цієї думи, кошторис прибутків та витрат, листування з Подільським губернським правлінням державного майна і Вінницьким повітовим казначейством про стягнення податків та ін.

Серед документів міського самоуправління представляють значний інтерес фонди Барської, Вінницької, Гайсинської та Могилів-Подільської міських управ, створених за "Городовим положенням" від 1870 р. як виконавчі органи міських дум. На Поділлі вони існували з 1871 по 1920 рр.¹¹ Справи цих фондів вміщують обіжники та інструкції подільського губернатора про створення міських по квартирному податку присутствій, збір податків з торговельних і промислових підприємств, витрачання міських грошових сум на потреби міста, про ремонт під'їзних залізничних шляхів. Знаходимо тут і постанови та протоколи засідань міських дум і управ про відкриття навчальних закладів у містах Вінниці, Гайсині, Барі (1880-1909 рр.), електрифікацію міст, влаштування та утримання театрів, кінематографів, приватних крамниць, кіосків.

Зацікавлять істориків і матеріали про будівництво Вінницької міської публічної бібліотеки, міської лікарні, спорудження мосту через річку Буг, влаштування міського водопроводу (плани, проекти, кошториси), про увічнення пам'яті М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського, П. І. Чайковського та ін.

Крім того, в запасниках архіву знаходяться ще 17 фондів, які також стосуються до органів станового, земського і міського самоуправління. Вони висвітлюють діяльність Верболицької і Ольгопільської міських ратуш, Вінницького повітового розпорядчого комітету, повітової ревізійної комісії, Брацлавської та Вінницької ремісничих управ, Вінницького повітового комітету піклування про народну тверезість, такого ж комітету товариства поранених та хворих воїнів, Вінницького повітового опікунства по забезпеченню сімей запасних чинів та ратників ополчення, опікунства дитячих притулків (Подільське губернське, Вінницьке повітове), Могилів-Подільського товариства допомоги бідним євреям тощо¹².

Отже, аналіз дореволюційних фондів органів станового, земського і міського самоуправління дозволяє зробити висновок про історію їх створення, кількість, підзвітність,

функції, якими вони були наділені, зміст та результати їх діяльності, що відображає малодосліджену сторінку такої проблеми як історія самоврядування на Поділлі і зокрема на Вінниччині. Завдання істориків полягає в тому, щоб висвітлити уже набутий досвід самоуправління на сторінках наукових видань, використати його в сучасних умовах, виробити конкретні пропозиції і рекомендації теперішнім органам народовладдя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

І. Див.: Вінницький обласний державний архів. Путівник. - Вінниця, 1960. Підрахунки зроблено автором; 2. Державний архів Вінницької області (ДАВО). - ФФ. 837, 200, 611, 248, 806; 3. Там само. - ФФ. 814, 49, 609 та ін.; 4. Там само. - ФФ. 379, 255, 384, 288, 287, 357; 5. Там само. - Ф. 255. - Оп. 1. - Спр. 57. - Арк. 2-6; 6. Там само. - Спр. 11. - Арк. 104-105; 7. Там само. - Арк. 142-144; 8. Там само. - Спр. 58. - Арк. 41; Спр. 260, 262, 288-290, 303, 500; 9. Там само. - ФФ. 495, 391, 494, 496, 475; 10. Там само. - ФФ. 501, 262, 392, 516, 508, 266, 530; 11. Там само. - ФФ. 532, 230, 286, 37; 12. Там само. - ФФ. 485, 517, 301, 576, 599, 244, 250, 542, 555, 662, 793.

Вш.А. Тушинський

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ МОЛДАВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На середину ХІХ ст. молдавське населення України проживало переважно в Херсонській, Подільській та Катеринославській губерніях. За результатами першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. в трьох губерніях Півдня України налічувалось 183 тис. осіб молдавської національності.¹

Характерною особливістю соціального становища молдаван України було те, що близько 96 % із них були селяни, головним господарським заняттям яких було землеробство, тваринництво та виноградарство.

Реформа 1861 р. внесла радикальні зміни в поземельні відносини молдавського селянства, що проявилось у ліквідації особистої залежності молдавських селян-кріпаків від поміщиків, а також наділення їх землею. Як свідчать доступні нам джерела, 60% поміщицьких селян в повітах компактного проживання молдаван Півдня України отримали землю за викуп, 12% одержали четвертні наділи без викупу, 28% селян зовсім не отримали наділів і продовжували залишатися безземельними.² Пояснення цьому знайдено автором у матеріалах фонду Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, який знаходиться у Державному архіві Одеської області. Там зокрема вказується, що багато поміщиків Півдня прагнули уникнути необхідності наділення селян землею і ще до реформи почали відпускати їх на волю. Після 1861 р. селяни "охоче відмовлялися від викупних наділів і віддавали перевагу дарчим наділам, зважаючи на значну кількість вільних земель у Новоросії та низькі орендні ціни на них".³

Відносно твердження, що селяни нібито "добровільно" і "охоче" відмовлялися від землі, то воно не витримує критики, оскільки така "добровільність" була наслідком обману, а то й примусу з боку поміщиків. Так, наприклад, поміщик Якушин, наділяючи в 1862 р. кріпосних селян молдавських сіл Калаглія та Куртівка Одеського повіту Херсонської губернії четвертними наділами, обіцяв надалі здавати землю в оренду на пільгових умовах за сьому частину врожаю, але через чотири роки селянам у цьому було відмовлено. Вони звернулися в губернське в селянських справах присутствіє зі скаргою на Якушина, вказуючи, що останній обманним шляхом схилив їх до одержання четвертних наділів, але скарга залишилась без наслідків⁴

Таким чином, та обставина, що в Південних губерніях, де проживала основна маса молдавського населення, викупні платежі часто перевищували орендні ціни, у зв'язку із наявністю вільних земель, примушувала селян, які прагнули якнайскоріше звільнитися з-під